

Nagy-Csere Áron

Az ügynöki hálózat emlékezete

Bevezető a Miklós Györggyel készült életútinterjúhoz

Az emlékezet kutatásának, azon belül az *oral history*nak jó ideje nagy divatja van a társadalomtudományokban. A levéltári dokumentumok fetisizálására hajlamos fősodorbeli történetírás sokáig idegenkedett a személyes emlékezés nagyobb mértékű felhasználásától, vagy legalábbis másodlagos, kiegészítő forrásként tekintett rá. Az utóbbi években azonban már a nemzetközi tudományos trendeket általában késve adaptáló Magyarországon is szembetűnően megnőtt a személyes *elbeszél*t forrásokat (nemcsak szóbeli közlésekről van szó, hiszen ide tartozik például a napló és a memoár is)¹ felhasználó, azokra épülő, illetve az emlékezettel foglalkozó történeti munkák száma. A szakfolyóiratokban számos cikk jelent meg a széles értelemben vett *oral history* módszertani, elméleti problémáiról. Több tudományos lap tematikus számban (*Múltunk* 2005/4., *Aetas* 2007/2., *Replika* 2007. szeptember)² foglalkozott az *oral history*val, a 2010 végén megjelent *Korall* ugyancsak tematikus száma pedig a történetírás és az emlékezet kapcsolatát állította középpontba.³

A kvalitatív kutatásoknak kétségtelenül egyik legfontosabb forrása az interjú.⁴ Kovács Éva szociológus az interjú technikáknak három típusát különbözteti meg: 1. strukturált mélyinterjú, illetve vezérfonal-interjú; 2. csoportos interjú; 3. *oral history* interjú és narratív interjú. Ezek közül a szerző – meggyőző, itt most nem részletezett érveléssel – a narratív interjú mellett teszi le a voksát.⁵ A narratív interjú az *oral history*ből alakult ki, amely az 1920-as évektől kezdődően új látásmódot vitt a történeti kutatásokba. Az *oral history* kezdetben a történelem *underdog*jainak (a kisebbségeknek, a munkásságnak, az *underclass*nak stb.) a társadalomtörténetét kívánta feltárni (*history from below*: a történelem „alulnézetből”). Ebből következően az *oral history* többnyire máig azoknak a társadalmi csoportoknak az élet- és mentalitástörténetét kutatja, amelyekről nagyon kevés társadalomtörténeti tudással rendelkezünk. Az *oral history* kelet-európai recepciójára általában jellemző, hogy a kutatók olyan történelmi eseményeket és társadalmi csoportokat vizsgálnak, amelyekről nincs más hasonló jellegű személyes forrás.⁶

Magyarországon jelenleg öt nagyobb kutatható interjúgyűjtemény található: az egykori Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés-gyűjtő Csoportjának interjúi a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban, a Visszaemlékezések gyűjteménye a Budapest Főváros Levéltárában (BFL XV.9.d. jelzet alatt), a Történeti Interjúk Tára az Országos Széchényi Könyvtárban, az 1956-os Intézet Oral History Archívuma (a továbbiakban OHA) és a nemzetközi Centropa Alapítvány budapesti archívuma.⁷ A személyes emlékezés iránti fokozódó hazai társadalmi, tudományos és politikai igényt jól mutatja, hogy a Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány példátlanul nagy összeget nyert el a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségtől (NFÜ) *Emlékpontok* elnevezésű, 2010-ben indult, az Európai Unió által finanszírozott projektjére, amelynek keretében mintegy húszezer videóinterjút terveznek készíteni.⁸

A szocialista korszak állambiztonságával kapcsolatosan készített interjúkban eddig túlnyomórészt azokat szólaltatták meg a történészek, akiket a titkosszolgálatok megfigyeltek, meghurcoltak, és akiket általában a szocialista rendszer üldözötteinek, áldozatainak tartanak. Az ő megszólalásaikat, ellentétben az „ügynökök” (a megnevezést erkölcsileg elítélő szitokszóként, differenciálatlanul használva) és az őket „mozgató” állambiztonsági alkalmazottak megnyilatkozásaival, többnyire legitimnek tartja a közvélemény.

Az ügynöki hálózat tagjait általában kétféleképpen értékelik: egyfelől vannak ügynökök, akiket felmentenek, akik „nem ártottak”, akiket „kényszerítettek”, akik „maguk is áldozatok”. Velük állítják szembe a „tetteseket” és a „bűnösöket”, akiket lelepleznek, és akiknek védekezését, elbeszéléseit legtöbbször illegitimnek tartják. Helyettük egykor betöltött szerepük „beszél” róluk. Azt, hogy ki melyik kategóriába kerül,

általában az határozza meg, hová sorolják az illetőt politikai szempontból, és persze főképp az, ki sorolja be. Ezt a történetírói eljárást (a bináris oppozíciót) bírálja Gyarmati György, amikor a következőt írja: „Ennek kapcsán vetődik fel az is, hogy a professziójukat érdemlegesen művelő historikusok – tágabban a történészsakma – hitelessége milyen mértékben csorbul attól, ha az egykori ügynökök soraiban folytatott szelektív hajtóvadást történetírásként jelenítik meg.”⁹ A fenti kijelentéssel vitába szálló Rainer M. János viszont védelmébe veszi a Gyarmati által támadott történészeket: „Az az érzésem, hogy a szembenállás, a vita erősen túl van dimenzionálva. Az aktuális közélet tisztasága valójában nagyon is könnyen körülírható lenne, azokat a »diszciplináris szabályokat« betartó történészeket pedig, akiket a közmorál mint közjó iránti erős elkötelezettség hevít, nem kellene laza mozdulattal holmi bulvárszurnaliszták kétes társaságába utalni. A »leleplezést« úgy ábrázolni, mint eleve ördögtől valót, egyszerűen dőreség – sovány megítélésem szerint a társadalom joga tudni, hogy választottjai vagy más reprezentánsai kifélek, és mit tettek. Különösen furcsa ez azért, mert az elmúlt tíz évben az ún. leleplezők a bíróságra mehettek (és vesztek...), a leleplezettekkel pedig a nyilvánosság előtt megszólalók többnyire erősen megértően viselkedtek.”¹⁰

De mi a tudományos haszna az ügynöki hálózat tagjaival készített interjúknak? Szeretném azokat is meggyőzni az egyéni emlékezet kutatásának fontosságáról, akik csak a „primer forrásoknak” hisznek. Az egyéni emlékezet nem alacsonyabb rendű történeti forrás, mint a levéltári dokumentum, ugyanis a közismert belátás szerint egyiknek a segítségével sem ismerhető meg vagy rekonstruálható a múlt valósága. K. Horváth Zsolt úgy véli, hogy az interjúkban talált nyomokat (vagyis a múlt nyomait) ki kell játszani a más kútfőkből nyert információk ellen, aminek célja nem az egymásnak „ellentmondó adatok korrigálása, hanem inkább egy több szempontú történeti elemzés megvalósítása”.¹¹

A hivatalos iratok nyomán a hol valószínűnek, hol hamisnak látszó történetek mellett más elbeszélések is létezhetnek. Annál is inkább, mert a levéltári dokumentumokban olvasható információk gyakran élesen különböznek az egykori szereplők és leírók emlékeitől. Érdemes tehát őket is megkérdezni, mielőtt történelemírásra adjuk a fejünket, hiszen történeteik felhasználásával saját interpretációnk, ha nem is „igazabbá”, de többszólamúvá, színesebbé és talán hihetőbbé válhat. Erősíthetjük szövegünk valósághatását. Az életútinterjúk kapcsán ugyanakkor fontos azt is megemlíteni, hogy bár minden embernek van egy élettörténete, valójában nem egyetlen elmondandó és elmondható élettörténet létezik: a Gergen házaspár megfogalmazása szerint „az emberek képesek arra, hogy különféle perspektívákat vegyenek fel, s az eseményeket úgy válasszák ki, hogy az igazolja a kiválasztott narratívumot”.¹²

Az ügynöki hálózat közismert és ismeretlen tagjainak (itt nem ügynök voltuk ismertségére gondolok), valamint az állambiztonsági szervezet vezetőinek és „mezei” beosztottainak a megkeresését egyaránt fontosnak tartom, hiszen – ahogyan azt a mikrotörténeti munkák világsikere bizonyítja – nemcsak a „nagy emberek”, hanem akár egy falusi molnár élete is lehet érdekes.¹³ Az állambiztonsági hálózat két csoportba (ügynökök és tartótisztek) sorolható működtetőivel készített narratív interjúk hozzásegíthetik a történészeket ahhoz, hogy ne csak a hálózat által termelt és konstruált, esetenként manipulált hivatalos iratokból, hanem személyes jellegű forrásokból is vizsgálni tudják a szereplők motivációit, életstratégiáit, személyes és csoportos identitását, egy társadalmi jelenség egyéni reprezentációját és szubjektív megélését, valamint a társadalmi emlékezetet. Mivel Kovács Évát követve a narratív interjúkészítés mellett foglalkozom állást, minden esetben „teljes” élettörténetük elmondására kérem a megkeresett embereket.¹⁴ Az így készített interjú két részre bomlik: élettörténeti nagybeszélésre (főnarratíva), amely igen változatos időtartamú lehet, és a narratív utánakérdezés szakaszára.

Sokan kételkednek abban, hogy volt állambiztonsági tisztek hajlandóak megszólalni, de az OHA néhány interjúja (ezek többsége az interjúalanyok rendelkezései miatt ugyan még nem kutatható), valamint az említett *Replika*-szám egyik tanulmánya¹⁵ rácáfol erre az elképzelésre. Az is erősíti optimizmusomat, hogy már készítettem egy háromórás életútinterjút a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének egyik volt

tisztjével, aki részletesen beszélt magánéletéről, állambiztonsági munkájáról, a szervezet mindennapjairól, valamint az egyes ügyekről (például az iratmegsemmisítésekről) is. Az egyéni emlékezet gyűjtésének természetesen határt szab, hogy az emberek – biológiai értelemben mindenképpen – halandók. Ami tehát a gyűjtést illeti, az ötvenes-hatvanas évek tekintetében már a huszonnegyedik órában járunk.

Eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy a megszólalók – különböző okok miatt – ódzkodnak a teljes, internetes nyilvánosságtól, egy kivétellel mindegyikük – egymástól eltérő módon – korlátozni szeretné az interjúkhoz való hozzáférést. Most az egyetlen kivételről ejtek szót, aki már korábban is vállalta a nyilvánosságot.¹⁶

Miklós György a kalocsai Tomori Pál Főiskola Bölcsészettudományi Tanszékének tanára, filozófiatörténetet, történelmet és társadalomtudományokat oktat. Állambiztonsági kapcsolatáról árulkodó 6-os kartonja szerint 1979-ben „hazafias alapon” szervezte be titkos megbízottnak (tmb) a BM III/III-2-a alosztálya (személy szerint Cirkos Tibor) Hódmezővásárhelyen, ahol előfelvételiként kötelező sorkatonai szolgálatát töltötte.¹⁷ Kezdetben „egyetemi ifjúságvédelmi vonalon” foglalkoztatták. Feladatául szabták, hogy figyelje az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának hallgatóit (elsősorban filozófia és történelem szakos évfolyamtársait), és hogy jelentsen róluk.

A „Fehér Pál” fedőnéven jelentéseket író Miklós György 1981-ben a BM III/III-6-a alosztály kötelékébe került, 1985-ben pedig Cirkos Tibor helyett Tóth Endre lett a tartótisztje. Egészen 1989 végéig az úgynevezett demokratikus ellenzék tagjairól és rendezvényeiről tájékoztatta az állambiztonsági szerveket, egy újabb tartótisztváltást követően már „Víg Pál” fedőnéven. Miklós Györgynek nem maradt meg sem a beszerzési dossziéja (B-dosszié), sem a szerinte két kötetre rúgó munkadossziéja (M-dosszié), mivel azokat tartótisztje 1989 végén vagy 1990 elején megsemmisítette. Utolsó állambiztonsági „munkaadója” (Bajnai Gyula) a titkos kapcsolatot lezáró találkozásuk alkalmával legalábbis ezt mondta Miklósnak. „Fehér Pál” fennmaradt ügynöki jelentései az úgynevezett repülő egyetem megfigyelésére nyitott objektumdossziékban olvashatóak.¹⁸

A 109 perces életútinterjú 2010. október 28-án délelőtt készült a kalocsai Tomori Pál Főiskola egyik termében. Beszélgetésünk hatszemközt zajlott, mivel Miklós György ragaszkodott felesége jelenlétéhez, aki ugyan már tudott férje ügynöki tevékenységéről, de csak ekkor hallotta először annak részletes történetét. Miklós a lehető legszélesebb nyilvánosságot kérte, ezért hozzájárult a teljes beszélgetés internetes közléséhez, amit ezúton is köszönök neki. Az életútinterjút módszertani megfontolásból (az élőbeszéd jellegének megőrzése céljából) szöveghűen, vagyis stilizálás és szerkesztés nélkül a *Betekintő* következő számában tervezem közölni.

¹ Erről ír Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. (In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 128–144.) és uő: A napló mint társadalomtörténeti forrás. (In uő: i. m. 148–152.) című tanulmányaiban.

² http://multunk.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=20:2005-4-szam&catid=1:kiadvanyok&Itemid=26, <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas/2007-02/2007-02.pdf>, <http://replika.hu/58> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

³ <http://korall.org/lapszam/41>. (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

⁴ Ehmann Bea arra hívja fel a figyelmet, hogy a narratív pszichológusok a szövegfeldolgozói munka során számítógépes tartalomelemző programokat használnak, vagyis kvantifikálják a kvalitatív módszerrel készített interjúkat. Ehmann Bea válasza a *Replika* körkérdésére: Elbeszélte történelem: körkérdés. *Replika*, 58. szám (2007. szeptember) 34–36.

⁵ A narratív identitás hazai kutatásában két szemléletmód különül el egymástól: az egyik a fenomenológiából és a pszichoanalízisből merít (pl. Kovács Éva és Vajda Júlia), a másik pedig alapvető pszichológiai jelenségként vizsgálja a narrativitást (elsősorban László János). Végül olyan kutató is akad, aki szintetizálni próbálja a két módszert (Erős Ferenc).

⁶ Kovács Éva: Interjú módszerek és technikák. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Szerk. Kovács Éva. [Budapest], Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, 2007. 269–277. A tanulmánykötet tartalomjegyzéke olvasható az interneten:

http://www.mtaki.hu/bibliografiai_ujdontasagok/kozossegtanulmany_modszertani_jegyzet.html (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

⁷ A magyarországi oral history archívumokról részletesen ír: Lénárt András: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas*, 2007/2. 5–30. Interneten: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas/2007-02/2007-02.pdf> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

⁸ A megítélt összeg nagysága és a projekt állítólagos szakmai hiányosságai, megalapozatlansága miatt a közalapítványt és az NFÜ-t komoly támadások érték mértékadó, életútinterjúkkal foglalkozó társadalomtudósok részéről. Többek között: Kéretlen vélemény az Emlékpontokról. „Több mint amatőr” – 1200 millió forintért. *Élet és Irodalom*, 2008. május 16. Interneten: <http://www.es.hu/index.php?view=doc:19718>. (Utolsó letöltés: 2010. december 1.) Az összeget végül megfizették. Az Emlékpontok honlapja: www.emlekpontok.hu

⁹ Gyarmati György: A közelmúlt feltárása és az ügynökkérdés. *Mozgó Világ*, 2007/9. 77–85. Interneten: <http://mozgovilag.com/?p=2478> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

¹⁰ Rainer M. János: Szót érteni, önmagunkét. *Mozgó Világ*, 2010/9. 112–115. Interneten: <http://mozgovilag.com/?p=3763> (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

¹¹ K. Horváth Zsolt válasza a *Replika* körkérdésére: Elbeszélte történelem: körkérdés. *Replika*, 58. szám (2007. szeptember) 39–40.

¹² Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M.: A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János és Thomka Beáta. Budapest, Kijárat Kiadó, 2001.

¹³ Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világlképe*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991.

¹⁴ Kovács: i. m.

¹⁵ Pulay Gergő: Marginalizált emlékezet: Közbeszéd és biográfia egy volt operatív tiszt élettörténeti elbeszélésében. *Replika*, 58. (2007. szeptember) 55–69.

¹⁶ Miklós György *Kapcsolatom az állambiztonsággal* című visszaemlékezése az 1956-os Intézet honlapján olvasható: http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/890616/890616_miklos (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

¹⁷ ÁBTL 2.2.2. 0162-196-1. számú 6-os karton (hálózati száma: H-65244)

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-19764/4. és ÁBTL 3.1.5. O-19764/5. Az úgynevezett repülő egyetem keretében az ifjúság körében ellenséges fellazító tevékenységet kifejtő személyek és kapcsolataik.